

KİLİSE

Hristiyanlık inancını benimseyenlerin oluşturduğu topluluk, mezhep; hristiyan mâbedi.

İnananların teşkil ettiği, İsa Mesih tarafından havâri Petrus'un otoritesi altında kurulan, havârilerin önderliğinde oluşturulan, Kutsal Ruh tarafından teyit edilen, görünmeyen lideri Mesih ile birleşmiş, üyelerini kurtarcının doktrinini tasdikte, onun kanununu uygulamakta, sakramentlerini kullanmakta birleştiren görünür bir topluluğu ifade eden kilise kelimesi (DB, II/2, s. 1601) "birini dışarıya çağırarak, toplantıya davet etmek, toplamak" anlamındaki Grekçe ek-kaleo fiilinden türetilen ve "topluluk" mânasına gelen ekklesia tabirinden gelmektedir. Modern Batı dillerinde kilise karşılığı *eglise* (Fr.), *church* (İng.) kelimeleri kullanılmaktadır. Arapça karşılığı ise *kenîsedir*. Bazı dilciler (*Lisânü'l-'Arab*, "kns" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "kns" md.) bu kelimenin "topluluk" anlamındaki Batı Ârâmîce *kenîştâdan* (Doğu Ârâmîce'de *kenûştâ*), bazıları ise (Hafâcî, Bustânî) Grekçe ekklesia'dan geldiğini kabul etmektedir (*EP* [Fr.], IV, 569). Kelime Arapça'ya muhtemelen Grekçe ibarenin Süryânîceleşmiş şeklinden girmiştir. Türkçe'deki kilise kelimesi Arapça *kenîsenin* değişmiş şeklidir. Kelime klasik Grekçe'de, seküler anlamda kamu işlerini görüşmek üzere çağrılan vatandaşların oluşturduğu topluluğu ifade etmekte iken zamanla her tür topluluk için kullanılmaya başlanmıştır.

Ekklesia, Eski Ahid'in Grekçe tercümesi olan *Septuagint*'ta İbrânîce'deki *kahalın* karşılığı olarak kullanılmaktadır ki bu kelime bazan herhangi bir topluluğu (Mezmur, 26/5), bazan da semavî mukaddesler meclisini (Mezmur, 89/7) ifade etmekle birlikte genelde Tanrı'nın halkının, İsrâilîoğulları'nın oluşturduğu inananlar topluluğunu (Sayılar, 19/20; 20/4; Tesniye, 23/1-3; Mezmurlar, 82/1; Nehemya, 13/1) göstermektedir. İbrânîce'de "topluluk" mânasına gelen *kahalın* yanında az sayıdaki topluluğu ifade eden *edañ*, Rabbinik literatürde yer alan Ârâmîce *kenîştâdan* gelen *keneset* kelimeleriyle Eski Ahid'in Grekçe tercümesinde mevcut *sunagoge* kelimeleri de bulunmaktadır. Gerek ekklesia gerek *sunagoge* Helenistik Yahudilik'te İsrail halkını gösteren eş anlamlı kelimeler olmakla birlikte birincisi ideal topluluğu, ikincisi mevcut topluluğu ifade etmektedir.

Ekklesia kelimesinin kökünde "seçilmişlik ve üstünlük" anlamı vardır. Grekler için ekklesia, sadece vatandaş statüsündekilerden olduğu için seçilmişlik ve üstünlük ifade etmektedir. Kitâb-ı Mukaddes'te ise seçilmişlik tabii ve sivil çerçeveden dinî düzene geçmektedir; buna göre İsrâilî ilâhî çağrı ile diğer milletlerden seçilip ayrılmıştır. Öte yandan kelime dinî bir mahiyet arz etmektedir. İdeal kabul edilen, esas olarak dinî olduğu için İsrâilî ekklesiasını Tanrı ve O'na ibadetle ilgili işlerle meşgul olur. Kelime bazan din dışı toplantılar için kullanılsa da artık Tanrı'ya kulluk edenleri ifade etmektedir. Kelime ayrıca evrensellik fikri de söz konusudur. Ekklesia, dindarlar topluluğu ve özel cemaatlerden hareketle Tanrı'nın halkının tamamını kuşatan bir mâna kazanmıştır. Nihayet ekklesia kavramında "otorite" anlamı da vardır. Grek ekklesiasını devlet işlerine karar vermektedir. Hristiyan ekklesiasını kuran İsa Mesih de havârilerini çeşitli yetkilerle donatmıştır.

Yeni Ahid'de ekklesia kelimesi 14 yerde geçmektedir ve birkaçı hariç ister evrensel kilise ister özel kiliseler isterse inananların toplantıları şeklinde olsun hep hristiyanî anlamda kullanılmıştır. Yeni Ahid'de ekklesiasının kullanılışı tamamen teolojik kavramlar çerçevesindedir ve büyük oranda İsa nezdinde yapılan Yeni Ahid bağlamında kurtulmuş olan cemaati (yeni inananlar topluluğu) ima eder (Matta, 16/18; Korintoslular'a Birinci Mektup, 12/28; Koloseliler'e Mektup, 1/18, 24; Timoteos'a Birinci Mektup, 3/15). Kilise kelimesi, inananlar topluluğunun tamamını ifade ettiği gibi bazan tekil ve çoğul şekliyle mahallî cemaatler için de kullanılmıştır.

İnciller'de sıkça geçen sinagog kelimesi ise Yâkub'un Mektubu (2/2) dışında hep yahudi cemaatlerine tahsis edilmiştir. Matta İncili'ne göre (16/18) Hz. İsa da Grekçe ekklesiasının Ârâmîce karşılığı olan "edta, kenîšta" veya "kahala" kelimelerinden birini kullanmıştır, ancak hangisini kullandığı tam olarak bilinmemektedir. İncil'den anlaşıldığı şekliyle İsa kiliseyi tek ve evrensel olarak takdim etmekte, göklerin melekûtu ile aynileştirmektedir (Matta, 16/19).

Pavlus'un mektuplarında ekklesia "inananlar topluluğu" (hristiyanî topluluk), "belli bir bölgenin hristiyan halkı" (mahallî kiliseler), "bütün Mesih'e inananların oluşturduğu cemiyet" (evrensel kilise) anlamlarında kullanılmakta, ha-

kikatin direği ve esası, Allah'ın evi olarak takdim edilmektedir (Timoteos'a Birinci Mektup, 3/15). Pavlus kilise ile Mesih arasındaki sıkı ilişkiyi çeşitli şekillerde vurgulamaktadır. Ona göre kilise Mesih üzerine bina edilmiş, Mesih'in köşe taşı olduğu Allah'ın mâbedidir (Korintoslular'a Birinci Mektup, 3/9-17; 6/19; Efesoslular'a Mektup, 2/20-22). Kilise Mesih'in mistik bedenidir (Efesoslular'a Mektup, 1/23; 5/23; Koloseliler'e İkinci Mektup, 1/18, 24). Kilise, Mesih tarafından sevilen ve kendisine tâbi kılınan kadına benzetilmektedir (Efesoslular'a Mektup, 5/23-32).

Hristiyan teolojisine göre İsa Mesih tebliğ faaliyeti esnasında Allah'ın melekûtu (göklerin melekûtu) üzerinde ısrarla durmuş, kendisine inananlar arasından seçtiği havârilerine bu melekûtun sırlarını bildirmiş, onları çeşitli yetkilerle donatarak görevler vermiş ve zamanın sonuna kadar kendileriyle birlikte olacağını belirtmiştir. Havârilerin başı olan Petrus'a göklerin melekûtunun anahtarlarını vermiş, aynı yetkiyle havârileri de donatmıştır (Matta, 16/18-19).

Hristiyan inancına göre kilisenin doğuşu İsa Mesih'in dirilişiyle gerçekleşmiştir. Mesih'in dirilişiyle birlikte yeni bir insanlık ve yeni bir yaratılış söz konusu olmuştur. Kilise babalarının ifadesine göre nasıl uyuyan Âdem'in kaburga kemiğinden birinci Havvâ yaratılmışsa ölümlükten de ikinci Havvâ (kilise) doğmuştur. Kilisenin resmî doğum günü olan Pentekost'la birlikte yayılma da başlamıştır.

Kur'an'da yer almayan *kenîse* kelimesi, İslâm öncesi Arap edebiyatında ve fethe edilen ülke halklarıyla yapılan antlaşmalarında geçmekte, hadislerde hristiyanların yanında yahudilerin mâbedi anlamında da kullanılmaktadır (*Müşned*, I, 416; II, 222; IV, 74; V, 320, 441, 442; VI, 25, 51; Buhârî, "Şalât", 48, 54; "Cenâ'iz", 71; "Menâkıbü'l-enşâr", 37; Müslim, "Mesâcid", 16, 18; Nesâî, "Mesâcid", 13). Kur'an'da yer alan aynı anlamdaki *bîa* (çoğulu *biya*) (el-Hac 22/40) Farsça'dan gelmiş olabileceği nakledilmekle birlikte (Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, s. 81) kelime Süryânîce'dir. Muhtemelen Süryânî kiliseleri Pers topraklarında bu isimle anıldığı için Farsça'dan geldiği yorumu yapılmıştır. *Bîa* Süryânîce'de "yumurta" mânasına gelmekte, mecazi olarak mâbedlerin kubbeleri için kullanılmaktadır. Müfessir ve dilcilerden bazıları kelimeyi hristiyan-

ların, yahudilerin, hatta kâfirlerin mâbedi olarak açıklamaktadır (*Tâcû'l-arûs*, "by'a" md.; Mustafavî, I, 346; *el-Muvaṭṭa'*, "Selâm", 6; Ebû Dâvûd, "İmâre", 30; Jeffery, s. 86-87).

Kilise kelimesinin hıristiyan geleneği içerisinde teorik bağlamda birbiriyle ilişkili, pratikte ise birbirinden ayrı dört mânası vardır. Bunlardan birincisi bütün bir hıristiyan imanını ve bizzat doktrinin kendisini ifade etmektedir. Böylece hıristiyan kilisesi denildiğinde ibadetten teolojeye kadar bütün Hıristiyanlık imanını tanımlayan geniş bir anlam kastedilmiş olur. Kelime ikinci olarak "mezhep" anlamına gelmektedir. Bu durumda Katolik kilisesi, Ortodoks kilisesi ve Protestan kilisesi denildiğinde mezhep farklılıkları anlaşılır. Kilisenin daha özelleşmiş ve hıristiyan teolojisinde işlenmiş üçüncü kullanımı cemaat kavramı ile ilişkilidir. Hıristiyanlık başından beri şeriat kavramından ziyade ritüel kavramına yönelmiştir. Bundan dolayı ritüelin yerine getirildiği mekân olarak kilise kavramı Hıristiyanlık'ta diğer dinlerin çoğundan daha önemli olmuş ve bu konuda teolojik çalışmalara kaynaklık etmiştir. Cemaat kavramı ilk hıristiyanların Yahudilik'ten devraldığı dört temel anlam üzerine oturur. a) Cemaat (kilise) rabbin halkını (seçilmiş topluluk) temsil eder (Hoşea, 1/10; 2/23; Romalılar'a Mektup, 9/23; Levililer, 26/12; Korintoslular'a İkinci Mektup, 6/16; Yeremya, 31/33; İbrânîler'e Mektup, 4/9; 8/10; Petrus'un Birinci Mektubu, 2/10; Vahiy, 18/4; 21/3). Cemaat Yahve'nin ahdine muhatap olan son halktır. b) Yahve nasıl Eski Ahid halkına (kiliseye) çobanlık yapmışsa (Mezmurlar, 80/1; İşaya, 40/11; Yeremya, 13/17; 23/1) İsa da seçilmiş Yeni Ahid halkına (kiliseye) çobanlık yapmıştır (Matta, 26/31-33; Luka, 12/32; Yuhanna, 10/11-16; Resullerin İşle-

ri, 20/28; İbrânîler'e Mektup, 13/20; Petrus'un Birinci Mektubu, 5/2). Kilise rabbin özel olarak koruyup gözettiği, çobanlık yaptığı bir topluluktur. c) Kilise Tanrı'nın evidir. Bu evin temel taşı da Mesih teşkil eder (Timoteos'a Birinci Mektup, 3/15; İbrânîler'e Mektup, 3/6; Petrus'un Birinci Mektubu, 2/6; 4/17; Yâkub'un evi ve İsrâil'in evi mukayesesi için bk. İşaya, 2/2-6; 5/7). d) Yahve ve İsrâil'in damat ve gelin birlikteliği gibi (Yeremya, 2/2, 32; Hoşea, 2/19-20; İşaya, 49/18; 61/10) kilise de damat İsa'nın gelinidir (Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/2). Kiliseye giren gelinle birlikte olmuş olur.

Cemaat konusunda Hıristiyanlığın Yahudilik'ten aldığı, Pavlus tarafından yeni bir anlam çerçevesinde yorumlanan bu dört anlam kilise kavramı üzerine geliştirilen sonraki fikirlerin temelini oluşturur. Gerek Pavlus gerekse sonraki kilise babalarının cemaat konusunda yaptığı bu vurgu, şüphesiz hıristiyanların Yahudilik'ten aldığı etnik olmayan seçilmiş halk kavramına verdiği aşırı önemden gelir. Çünkü Pavlus, Yahudiliğin evrenselleşmesinin ancak bu yolla mümkün olabileceğini düşünüyör olmalıydı. Cemaat teolojisi, Hıristiyanlığı sadece imana dayalı birliktelik olarak yorumlayan Protestan kilisesince daha ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Protestanlık için "yalnızca iman" ancak cemaat şuurundan geçen bir şey olarak algılanmıştır.

Kilise kelimesinin daha çok bilinen ve kullanılan anlamı hıristiyan ibadetine yapıldığı yerle ilgilidir. İmparator Konstantinos'un IV. yüzyılda Hıristiyanlığa tanıdığı özgürlük ortamından önce mimari birim olarak herhangi bir kilisenin varlığına dair delil yoktur. Hıristiyanlar I. yüzyılın sonuna kadar sinagoglarda ibadet ediyorlardı. Bu tarihlerde yahudilerin onları

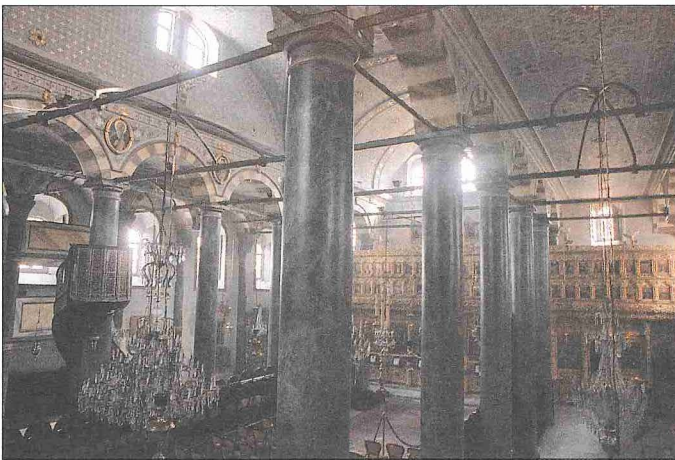
sinagoga sokmama kararından itibaren ilk hıristiyanların evlerde toplanmış oldukları düşünülmektedir. IV. yüzyıldan itibaren oluşan serbest ortamdan sonra hıristiyanların toplu ibadet için özel mimari birimler inşa ettiği bilinmektedir.

İlk hıristiyan kiliseleri, Roma mahkeme binaları olan bazilikalardan esinlenilerek inşa edilen ince uzun yapılarıydı. Bazilika tipli kiliseler günümüze kadar devam ettiyse de kilise içerisinde yapılan ayrıntılı törenler yeni kilise mimari tiplerinin doğmasına sebebiyet verdi. Din adamlarının tören yapmasını sağlayacak yeni alanlar hem iç hem dış görünüm itibarıyla kilise biçimlerini çoğalttı. Muhtemelen bu ihtiyaca âbidevi eser yapma kaygısı da eklenmiştir. Böylece haç ve kare planlı kilise mimari tipleri doğdu. Kilisenin iç kısmına yönelik düzenlemelere göre dış görünüm düzenlemeleri daha çeşitli olmuştur. Dönemin revaçta olan sanat akımları kilisenin dış yapısını alabildiğince çeşitlendirmiştir.

Bazilikalardan örnek alınarak yapılan ilk kiliselerin yanında diğer bir kilise türü de yatay ekseni bulunmayan merkezî planlı yapılarıydı. Bu tür kiliselerde çoğunlukla sekizgen ya da onaltıgen gibi çokgen planlı bir iç mekâna sekiz ayak yerleştiriliyor, yapıyı örten kubbenin oturduğu bu ayaklarla dış duvarlar arasında çepçevre bir koridor ortaya çıkıyordu.

Merkezî planlı (kare, çokgen ya da daire) ve tek kubbeli Roma yapılarından türeyen bir kilise planı da daha çok Ortodoksluğun hâkim olduğu bölgelerde rastlanan Yunan haçı biçimindeki şema olup bunun farklı uygulamaları vardır. Diğer taraftan bazilikada tavan örtüsü olan ahşap çatının yerine taş ya da tuğladan yapılan kubbe geçince kubbeli bazilika türü ortaya çıkmıştır. Doğu hıristiyanlarına ait kiliseler ise dikdörtgen şeklindedir ve daima doğuya yöneliktir. Batı'da Ortaçağ'da bazilikaya orta nefi dikine kesen bir çapraz nef eklenmiş, böylece plan, kolları eşit uzunlukta olmayan Latin haçı biçimini almıştır. Avrupa'nın bütün romanesk ve gotik kiliselerinde genelde bu plana uyulmuştur.

Hıristiyan tapınma biçimleri karmaşık hale geldikçe kilise planları da değişmiş, barok döneminde kilise iç mekânları, buna bağlı olarak da plan şemaları yeni değişikliklere uğramıştır. Bazilika ve Latin haçı planları XX. yüzyılın ortalarına kadar Batı Avrupa ve Amerika'daki kilise tasarımlarının temelini oluşturmuştur. Gün-

Fener
Rum
Ortodoks
Kilisesi'nin
içinden
bir görünüşü

müzde ise hem geleneksel planların çeşitli türleri hem de bütünüyle yeni biçimler denenmektedir.

Bir kilisede ibadete yönelik üç ana birim vardır: Kilisenin ana bölümüne geçmeden önce bu kısma girişi sağlayan narteks (giriş sahnı, son cemaat yeri), esas ibadetin yapıldığı ana mekân naos (nave, navos, nef = sahn) ve daima ibadet edenlerin yöneldiği doğuya bakan en kutsal bölüm apsis. Sunağın bulunduğu yer veya kutsallar kutsalı da denilen apsis kilisenin en kutsal bölgesidir, buraya yalnızca din adamları girebilir. Sahnların bitiminde yer alan apsis yarım daire biçimindedir ve bir yarım kubbe ile örtülmüştür. Apsiste rahiplerin sırası, piskoposun kürsüsü ve kutsal kitap okunan kürsü, ortada ise sunak bulunur. Sunağın solunda diaconion, sağında vaftiz küvetinin yer aldığı vaftiz yeri vardır. Apsisin bulunduğu kısım bir bölme ile asıl ibadet alanından ayrılmıştır ve diğer mekânlardan daha yüksektir. Buranın altında mahzen mezar yer almaktadır.

Apsisle ibadetin yapıldığı alan Keldânî ve Süryânîler'de iki kapılı bir duvar, Bizanslılar ve Kıptîler'de ise üç kapılı mermer veya ağaç bir parmaklıkla ayrılmıştır. Ortodoks kiliselerinde Katolikler'den farklı olarak apsisle bu alanı ayıran yerde yaklaşık IX. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve çoğunlukla ahşaptan olan ikonostasis bulunmakta, üzerinde de önemli şahsiyetlere ait ikonlar yer almaktadır (El² [Fr.], IV, 569; ayrıca bk. HİRİSTİYANLIK). Esas ibadetin yapıldığı ana mekân üç veya beş sahndan meydana gelmektedir. Orta sahnlar çapraz yahut yan sahnlarla çok zaman haç biçiminde kesilir.

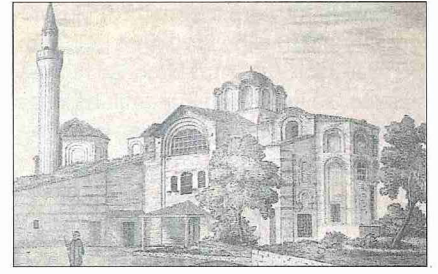
Istanbul'un fethinden sonra camiye çevrilmeyen yapılar-
dan Aya İrini Kilisesi

Protestanlık'ta mimari birim olarak kilise fazla önemli değildir ve cemaatin bulunduğu her yer kilisedir. Bununla birlikte Protestanlık dışındaki bütün hıristiyan mezheplerinde bina olarak kilise inancın önemli bir payını oluşturur. Katolik ve Ortodoks teolojisi kilise binasını bizzat İsa'nın bedeni olarak görmüştür. Bundan dolayı, kilisede ibadet pazar günü, yani yeniden bedenlenme gününde icra edilir. Kilisede ibadet damat ve gelinin birlikte oluşunu sembolize eder.

Kilisenin mahiyetiyle ilgili tartışmalar I. İznik Konsili'nde (325) belirlenen dört özellik üzerinde yoğunlaşmaktadır ki bunlar kilisenin tek, kutsal, katolik (evrensel) ve apostolik (havârilere dayanan) olduğudur. İnciller'e göre bir tek kilise söz konusudur; İsa Mesih, "Ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım" diyerek (Matta, 16/18) tek bir kiliseden bahsetmektedir. Kilisenin tekliği savunulmakla birlikte daha ilk dönemlerden itibaren kilise içindeki bölünmeler ortaya çıkmıştır; bu ise kilisenin birliği ya da tekliği ilkesiyle bağdaşmayan bir görünüm arz etmektedir. Kilisenin apostolik oluşu temel niteliklerden biridir. İsa Mesih kiliseyi havârilere üzerine tesis etmiş ve onları özel niteliklerle donatmıştır. Kilisenin apostolik oluşu gerek kurum gerek hiyerarşi olarak havârilere, dolayısıyla Hz. İsa'nın yeryüzündeki hayatıyla tarihî bir süreklilik içinde olduğunu göstermektedir. Çok sayıda mezhebe bölünen hıristiyan dünyasında her kilise kendini otantik saymaktadır. Katolik, Ortodoks, Protestan, Süryânî, Ermeni vb. kiliselerin her biri kendi inancının ve uygulamasının doğru olduğunu iddia etmekte, kendi tarih ve köklerini havârilere kadar geri götürerek meşruiyetini ispata çalışmaktadır. Kilisenin bir diğer vasfı evrensel oluşudur. Yahudilik belli bir ırka dayanırken onların arasından doğan Hıristiyanlık, özellikle Pavlus vasıtasıyla yahudiler dışındaki insanlara da hitap ederek mesajı evrensel boyuta taşımış, dolayısıyla inananların oluşturduğu kilise bütün insanlığı kuşatır hale gelmiştir. Başlangıçta evrensel kiliseyi yerel cemaatlerden ayırt etmek için kullanılan katolik terimi sonradan Roma kilisesiyle özdeşleşmiştir.

Kilisenin diğer bir özelliği dinî inanç konusunda yanılmaz oluşudur. Katolik yoruma göre Mesih'in görevini yeryüzünde sürdüren kilise ondan bu ilâhî görevi hakkıyla yerine getirecek vasıtaları da almıştır. İsa Mesih dünyanın sonuna kadar onlarla beraber olduğunu söylemiştir (Mat-

Istanbul'un fethinden sonra Molla Gürânî adına camiye çevrilen Aziz Theodoros Kilisesi'nin eski bir gravürü (G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 314)

ta, 28/20), dolayısıyla onları ve onların temsilcisi olan kiliseyi hatadan korumaktadır. Böylece kilise ilâhî otoriteyi temsil etmektedir ve daha ilk dönemlerden itibaren kendini gösteren hiyerarşik bir yapısı vardır.

Kilise üyeliği vaftiz âyiniyle gerçekleşmektedir. Kilisenin, bağlı bulunduğu cemaate bakılmaksızın tek bir cemaat oluşturan vaftizli bütün hıristiyanları içine aldığı öne sürülmektedir. Vaftiz yoluyla İsa Mesih'te birbirine bağlanan inananlar birliği "kutlular topluluğu" (communio sanctorum) diye adlandırılmıştır.

Ortaçağ'da yaygınlaşan bir yoruma göre Mesih'in bedeni olan kilisenin muhtelif safhaları vardır. Bunlar cennete ulaşmış hıristiyanların oluşturduğu muzaffer kilise, yeryüzünde yaşayanların oluşturduğu faal kilise ve henüz kusurlarından bütünüyle arınmadığı için a'rafıta bulunan hıristiyanların oluşturduğu ıstırap kilisesidir. Semavî kilise (muzaffer kilise) diğer ikisi için Tanrı katında şefaet etmektedir.

Saint Augustine gerçek kilisenin yalnızca Tanrı'nın bildiği görünmez bir varlık olduğunu söyler. Bütün hıristiyanlar başında İsa'nın bulunduğu tabiat üstü bir topluluğun, İsa'nın mistik bedeninin üyesidir. Kendi kusurları dışındaki sebeplerle görünür kilisenin uzağında kalan insanlar da kilisenin görünmez birer üyesi olabilir. Reform döneminde bu kurama başvuran Martin Luther, üyeleri Hıristiyanlığın çeşitli kollarına dağılmış bulunmakla birlikte gerçek kilisenin yeryüzünde bilinen bütün kurumlardan bağımsız olduğunu öne sürerek kilise içindeki bölünmeleri savunmaya çalışmıştır. II. Vatikan Konsili, İsa'nın esrarlı bedeni kavramının yorumunu genişleterek bütün insanların en azından ilke düzeyinde kilise

üyeyi olduğunu, zira İsa'nın bütün insanlığın kurtuluşu için yeryüzüne geldiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan İsa'nın tek kilisesini savunanlar ekümenik hareket içinde kilisenin birliğini yeniden kurmaya çalışmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "kns" md.; *Tâcû'l-'arûs*, "kns", "by'a" md.leri; Mustafavî, *et-Taḥkîk*, I, 346; *Kâmus Tercümesi*, II, 1005-1006; *el-Muvaḍḍa*, "Selâm", 6; *Müsned*, I, 416; II, 222; IV, 74; V, 320, 441, 442; VI, 25, 51; Buhârî, "Şalât", 48, 54, "Cenâ'iz", 71, "Menâkübü'l-enşâr", 37; Müslim, "Mesâcid", 16, 18; Ebû Dâvûd, "İmâre", 30; Nesâî, "Mesâcid", 13; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, *el-Mu'arreb* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Tahran 1966, s. 81; A. Vacant, "Eglise", *DB*, II/2, s. 1599-1601; A. Medebielle, "Eglise", *DBS*, II, 487-691; P. S. Salaville, *An Introduction to the Study of Eastern Liturgies*, London 1938, s. 101-103; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Baroda 1938, s. 86-87; P. Ternant, "Eglise", *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, s. 254-264; E. Benz, *The Eastern Orthodox Church*, New York 1963, s. 8-10; G. Troupeau, "Kanisa", *Et* (Fr.), IV, 569-570; M.-J. le Guillou, "Eglise", *Catholicisme*, III, 1408-1430; P. S. Minear, "Church", *IDB*, I, 607-617; P. H. Menoud, "Church", *a.e.*, I, 617-626; V. Warnach, "Church", *Encyclopedia of Biblical Theology* (ed. J. B. Bauer), London 1970, I, 101-105; *Encyclopedia of Early Christianity* (ed. E. Ferguson v.d.ğr.), London 1990, s. 208, 209, 210.

MEHMET AYDIN

□ İSLÂM TARİHİ. Hıristiyan mâbedleri Arapça kaynaklarda **kenîse**, **bîa** (çoğulu **biya'**), **deyr**, **umr**, **kalâye** ve **savmaa** (çoğulu **savâmî'**) gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen **savâmî'** ve **biyan** (el-Hac 22/40) müfessirler tarafından farklı biçimlerde yorumlanmış olmakla birlikte genelde "manastır, kilise" anlamlarını taşıdıkları kabul edilmektedir. Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemi anlaşmalarında görülen **kenîse** kelimesi herhangi bir ayırım yapmaksızın hıristiyan mâbedlerinin tamamını karşılamakta ve ilk dönem rivayetlerinde ayrıca **deyr** (manastır) kelimesine rastlanmamaktaydı. Hıristiyan kültürünün İslâm toplumunda daha iyi tanındığı zamanlarda yerleşim merkezlerindeki mâbedlerin **bîa** ve **kenîse**, kırsal alandakilerin **deyr** olarak adlandırılması belirginlik kazanmıştır. Bunlardan kilise karşılığında daha fazla kullanılan **kenîse** aynı zamanda "havra" ve "tapınak" mânalarına da gelmekte ve aslının **Ârâ-mîce kenîştâ** (toplantı yeri), **Grekçe ekklesia** (toplantı, meclis) veya **Farsça künist / keneşt** (ateşkede) olduğu ileri sürülmektedir (Lane, VII, 2634; *İA*, VI, 575-576; *Et* [İng.], IV, 545-546).

İslâmîyet'in ilk yıllarında müslümanların hâkimiyeti altına giren Ehl-i kitap normal şartlarda kendi inançlarını yaşama imkânı buluyor, herhangi bir baskı ile karşılaşmıyordu; bu hoşgörünün en açık örneği de mâbedlerinin faaliyetlerini sürdürmesiydi. Hz. Peygamber, kendileriyle barış yaptığı hıristiyanlara mâbedlerinin yıkılmayacağını garanti etmişti (İbnü'l-Kelbî, s. 10, 12, 16-17; Buhârî, "Megâzî", 64, "Da'avât", 18). Onun fetihattan kısa bir süre sonra başlayan fetih hareketleri sırasında şehirlerin büyük bir kısmı barış yoluyla ele geçirildi ve kiliselerin yıkılmayacağına dair söz verildi. Bu konuyla ilgili ilk yazılı antlaşma Hâlid b. Velîd'in Ânât şehrinin idarecisiyle yaptığı cizye akdidir. Hz. Ebû Bekir zamanında Suriye'de fetihler yürütülürken Şurahbil b. Hasene'nin barış yoluyla girdiği Taberiye şehri sakinlerine kiliselerine dokunulmayacağı garantisini vermişti. Hz. Ömer döneminde Dimaşk barış yoluyla ele geçirildiğinde ise burada bulunan Bizans kilisesine mensup hıristiyanlar şehri terkettiklerinden diğer hıristiyanlar tarafından kullanılmayan kiliselerine el konulmuştu. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Ba'lebek ve Kunnesrîn şehirlerini barış yoluyla ele geçirdiği zaman şehrin içindeki kiliselerle dışındaki manastırlar teminat altına alındı. Ancak Humus'ta diğer anlaşmalardan farklı olarak Yuhannâ Kilisesi'nin dörtte biri cami yapılmak üzere ayrı tutuldu (Belâzürî, s. 178-179). Kudüs, Lüd ve Medâin dahil diğer fetihlerin hiçbirinde kiliselere doku-

nlmadı; fetihlerin devam ettiği Hz. Osman zamanında da aynı yol izlendi.

Hz. Ömer döneminin sonuna kadar İslâm topraklarında yeni kilise veya manastır yapıldığına dair bir kayda rastlanmamakta, ancak İslâm kaynaklarında zikredilmemekle birlikte hıristiyan kaynaklarından Hz. Osman devrinde bazı manastırların yapıldığı öğrenilmektedir. Halife Muâviye döneminde inşa edilen mâbedlerin kaydına ise hem hıristiyan hem İslâm kaynaklarında rastlanır. Bunlardan biri, Ya'kübî patriği Enmânû tarafından İskenderiye'de yaptırılan Mârkis (Markos-Macarius) Kilisesi'dir. Mesleme b. Mahled de Fustat'ta bir manastır inşa edilmesine izin vermişti. Fustat'ta ezan vakti çan çalınmaması şeklindeki bir emrin tarih kaynaklarında Mesleme'ye nisbet edilmesi de bu durumu doğrulamaktadır. Theophanes, Mezopotamya'da 59 (679) yılında meydana gelen depremin ardından çatısı ve bazı kısımları zarar gören Urfa Kilisesi'nin hıristiyanlardan gelen yoğun istek üzerine Halife Muâviye'nin izniyle onarıldığını söyler. Muâviye, devlet mülkiyetindeki bir kiliseyi haksız tasarrufla bazı aristokratlara vermiş, Dimaşk'taki Aziz Yohannes Kilisesi'ni de Emeviyye Camii'ne ilâve etmek istemiş, ancak hıristiyanların yoğun tepkisi sebebiyle bundan vazgeçmişti. Daha sonra bu tasarıyı Velîd b. Abdülmelik gerçekleştirmiştir. Ömer b. Abdülazîz halife olunca hıristiyanlar kendisine Velîd'in yaptığı haksızlığı anlatmışlar, o da binaların eski haline getirilmesini

Tür dağındaki Sînâ Katherina Manastırı

